

УКРАЇНЬСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА ВІЛЕНСЬКИХ ПЕРЕГОВОРАХ МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА РОСІЄЮ ВОСЕНИ 1656 р.

Досліджується українська проблематика під час переговорів між Річчю Посполитою та Москвою у с. Немежі під Вільном, що тривали з 22 серпня до 3 листопада 1656 р. На ці перемовини гетьман Б.Хмельницький відправив своїх послів на чолі з сотником Р.Гапоненком, видавши їм у Чигирині інструкцію від 5 серпня (н.ст.). По прибутті до російського табору під Рыгою 11 вересня Р.Гапоненка було затримано приблизно на два – три тижні. Вирушити до Вільна йому дозволили в період між 23 і 29 вересня, а на місце переговорів він прибув лише 4 жовтня. Однак у цей час, коли М.Одоевський зробив перші кроки до припинення дискусій про українсько-польський кордон (після десятого засідання, 30 вересня), присутність українських послів породила великі непорозуміння як у московському, так і в польсько-литовському таборах. Р.Гапоненко та його супутники взяли участь у роботі на початку засідання, яке відбулося 16 жовтня, проте невдовзі на вимогу М.Одоевського змушені були покинути намет. Після цього до інших сесій їх уже не допустили. Головною причиною такої ситуації стали кардинальні розбіжності української й московської політики щодо відносин із польським королем. Простежується також еволюція ідеї щодо поділу України по Дніпру, перші документальні згадки про яку зустрічаються в листуванні вищого духовництва Речі Посполитої від середини вересня 1656 р. На початку жовтня ця думка була вже сформульована як офіційний наказ Яна Казимира польсько-литовським комісарам під Вільном.

Після закінчення воєнної кампанії 1655 р. й укладення миру в листопаді з татарами під Озерною українська дипломатія вступила в період великої кризи, яка поглиблювалася в результаті підготовки російсько-польських переговорів. Формування семигородсько-шведської ліги, що відбувалося у цей час, відкривало перед Україною нові перспективи. Однак у 1656 р. в гетьмана Богдана Хмельницького вже не було такої впевненості щодо надійності союзу зі шведами, як попереднього року. Неясність у відносинах із Карлом X Густавом після відступу Б.Хмельницького з-під Львова, амбітність шведського короля в політичних планах, намагання завоювати прихильність польської шляхти завдяки поверненню українських земель під владу Речі Посполитої – ці та багато інших обставин були визначальними для настороженого ставлення козацьких політиків, коли йшлося про формування українсько-шведського союзу.

Із боку Яна Казимира на початку 1656 р. сподівання на союз із козацтвом у майбутній кампанії проти шведів були досить сильними. У результаті укладених під Озерною домовленостей між Україною і Кримом запрацювала українсько-польська комісія для вироблення умов мирного договору¹. Від успіху або невдачі переговорів Речі Посполитої з Україною Ян Казимир великою мірою узалежнював перспективи розвитку майбутнього переговорного процесу

* Федорук Ярослав Олександрович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, відділ пам'яток княжої та козацької доби.
E-mail: iarfedoruk@yahoo.com

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.II. – С.170 і далі.

з Росією. Ішлося про те, що в разі, якби Річ Посполита могла відрадити козаків від підданства Олексієві Михайловичу, Янові Казимиру було б набагато легше вести з ним переговори.

Найраніші новини про підготовку російсько-польської комісії, які походили з офіційних московських джерел, дійшли до Б.Хмельницького з посольством Федора Зикова, який їхав до Яна Казимира через Чигирин², і поверненням від царя українських послів Дем'яна Якименка та Василя Климентьєва. 24 квітня (4 травня) 1656 р. у відповідь на польське посольство опшмянського маршалка Петра Галінського до Москви Ф.Зиков вирушив із повідомленням для Яна Казимира, що цар дає згоду на мирні переговори за посередництвом імператора. За день перед тим Олексій Михайлович видав у Москві грамоту Б.Хмельницькому з відповіддю на посольство Д.Якименка. У цьому документі на перший пункт інструкції гетьмана про українсько-польські конфлікти, що виникали у зв'язку з переговорами України з Яном Казимиром, цар повідомляв про підготовку мирних переговорів із Річчю Посполитою, діяльність посольства австрійців Алеґретті й Лорбаха в Москві та дипломатичну місію П.Галінського³.

Із польського боку 25 травня (н.ст.) 1656 р. до українського гетьмана про це писав також чернігівський воєвода Криштоф Тишкевич, зазначаючи, що цар і король домовилися з імператором Фердинандом III про посередництво⁴.

Ці новини про підготовку мирних переговорів Олексія Михайловича і Яна Казимира завдавали відчутного удару по зовнішній політиці Б.Хмельницького, який і далі розробляв плани проти Речі Посполитої й шукав союзників для нового походу на захід. Під загрозою опинилася сама ідея приєднання західноукраїнських земель до Війська Запорозького, і це змушувало гетьмана в 1656 р. змінювати орієнтири своєї політики, пристосовуючись до тогочасної міжнародної кон'юнктури. Охолодження в українсько-російських відносинах, що розпочалося під час суперечок у спільному поході козацьких і московських військ на Львів восени 1655 р., у середині 1656 – на початку 1657 рр. дедалі поглиблювалося. З українського боку це проявлялося в тому, що гетьман наполегливо робив спроби переконати царя в ненадійності союзу Росії з поляками. Із московського – у намаганнях узяти на себе функцію виразника інтересів Війська Запорозького перед польським королем, пристосовуючи ці інтереси до потреб власної політики.

Разом із посольством Ф.Зикова український гетьман відправив до Яна Казимира також і свого посланця⁵. Хоч документи про його завдання не збереглися, однак про це неважко здогадатися: у контексті інструкції, що її мав московський посол від царя, і попередніх українсько-польських мирних

² 9 (19) травня 1656 р. Ф.Зиков прибув до Чигирин, де наступного дня отримав аудієнцію у Б.Хмельницького (див.: *Каманин І.М.* Документи епохи Богдана Хмельницького 1656 і 1657 г.г., извлечённые из Главного московского архива министерства иностранных дел. – К., 1911. – Док VI. – С.39–40).

³ *Заборовский Л.В.* Недооценённый документ Богдана Хмельницкого? // *Славяноведение*. – Москва, 1992. – Вып.6. – С.54–55; *Его же*. Католики, православные, униаты: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы: Исследования. – Москва, 1998. – Ч.1: Источники времени гетманства Б.М.Хмельницкого. – С.251–252).

⁴ *Грушевский М.* История Украины-Руси. – Т.IX. – Ч.II. – С.1219.

⁵ Ним був, мабуть, білоцерківський полковник Филон Гаркуша (див.: *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст. – К., 2011. – С.316–317).

переговорів першої половини 1656 р. він повинен був повезти до Яна Казимира формальне запевнення Б.Хмельницького в мирних намірах стосовно Речі Посполитої.

Незважаючи на офіційність інформації, отриманої у Чигирині від Ф.Зикова, Олексій Михайлович через нього не дав гетьманові відомостей про час і місце московсько-польського з'їзду, котрий готувався. Спеціальним листом від 7 (17) червня 1656 р., відправленим до царя з Іваном Скоробогатим, Остафієм Федьковичем та іншими посланцями, Б.Хмельницький просив повідомити його про такі новини. При цьому він давав знати московському правителю про власний намір відправити на ці переговори й своїх послів «[...] до боку его царского величества» (п.7 посольської інструкції)⁶.

Однак ще перед тим, як українське посольство виїхало до російського табору, і незалежно від цього, 28 травня (7 червня) 1656 р. з Полоцька, де на той час перебував Олексій Михайлович у поході на Ригу, до Чигирини вирушив стольник Василь Кикін, завданням якого було повідомити гетьмана про рішення царя почати у серпні переговори з Яном Казимиром у Вільні. 26 червня (6 липня) він уже повернувся назад до Полоцька⁷. Ці два посольства були тісно переплетені між собою за змістом, і 3 (13) липня 1656 р. у відповіді Б.Хмельницькому, переданій через І.Скоробогатого, Олексій Михайлович зазначав, що перед приїздом до нього цього посла він уже повідомив гетьманові через В.Кикіна про приблизну дату й місце з'їзду.

На той час невідворотність російсько-польського переговорного процесу для Москви була вже dokonаним фактом. Із кінця травня до середини липня 1656 р., себто в той самий період, коли відбувалися ці події, Олексій Михайлович та його дорадники працювали над виробленням повноважних інструкцій для великого посольства на чолі з астраханським воеводою боярином Микитою Одоевським, чекали на повернення Ф.Зикова від Яна Казимира, а також на прибуття австрійських послів Алегретті й Лорбаха із Пскова (на початку травня цар відправив їх із Москви до Відня через відсутність у них повноважних листів від імператора для виконання функції посередників на переговорах Росії з Річчю Посполитою)⁸.

У відповідь на московсько-польські відносини Б.Хмельницький поживавлював свої контакти з Карлом X Густавом і Юрієм II Ракоцієм, одночасно розвиваючи перед царем плани походу в Польщу. Уперше після офіційних повідомлень українського гетьмана з Москви про підготовку Віленської комісії про це згадано в інструкції Б.Хмельницького І.Скоробогатому та його товаришам у посольстві до Москви від 7 (17) червня 1656 р. У п.7 цього документа зазначалося, що козаки готові рушити війною проти Речі Посполитої замість того, аби миритися з нею.

26 липня (5 серпня) 1656 р. Б.Хмельницький видав наказ своїм послам, які мали приєднатися у Вільні до великого московського посольства⁹. Очолював цю

⁶ Документи Богдана Хмельницького / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – Док.377–378; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.II. – С.1234–1235.

⁷ *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты... – С.333 (прим.163).

⁸ *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С.247–248.

⁹ ДБХ. – Док.394–395, 397. – С.518–524; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.II. – С.1235–1237.

місію сотник Роман Гапоненко, який був відправлений із Чигирини до табору Олексія Михайловича під Ригу.

У науці вже слушно виробився усталений погляд, згідно з яким Б.Хмельницький активно домагався включення до складу Війська Запорозького західноукраїнських територій¹⁰. Для козацької еліти того часу критерієм формування державно-територіального устрою України було етнографічне розселення української людності, згідно з традицією, що своїми коренями сягала киево-руської доби. Відлік цих домагань українського гетьмана ведеться приблизно з його урочистим в'їздом до Києва наприкінці грудня 1648 р. після завершення першого походу на Львів. Згідно з цими планами, західний кордон між Україною та Короною Польською повинен був проходити по Віслі або щонайменше – по Західному Бугу¹¹. Що ж стосується північної межі Війська Запорозького з Річчю Посполитою та Московською державою, то досить впевнено можна стверджувати, що політичною програмою Б.Хмельницького напередодні Віленської комісії було приєднати до України південні білоруські землі.

Усе це показує нам у головних рисах ті завдання, які гетьман Б.Хмельницький ставив перед собою у середині й другій половині 1656 р. Очевидною постає його програма стосовно формування нового устрою Війська Запорозького на ідеологічній основі, яка своїми коренями стояла на міцному ґрунті історичної традиції Давньої Русі¹².

У таборах Яна Казимира й Олексія Михайловича неважко було передбачити, що на віленських переговорах проблема України постане дуже гостро. У посольській інструкції голові посольства Янові Казимиру Красінському від 7 липня (н.ст.) 1656 р. наказувалося поставити українську проблематику у відносинах Речі Посполитої з Москвою з усією наполегливістю. Комісари повинні були докоряти московським великим послам за зв'язки Олексія Михайловича з Б.Хмельницьким протягом попередніх років війни, починаючи з 1648 р.¹³ При цьому Ян Казимир за основу відносин Речі Посполитої з Україною погоджувався прийняти умови Зборівського договору. Однак, як утвердилося в думці коронного уряду, спочатку комісари на віленських переговорах мали пропонувати білоцерківські умови¹⁴.

Олексій Михайлович, зі свого боку, передбачав, що польсько-литовські комісари докорятимуть його послам за зв'язки Росії з Б.Хмельницьким і підданство України в 1654 р. У великому наказі М.Одоевському на віленські переговори від 10 (20) липня 1656 р. стверджувалося, що цар прийняв Військо Запорозьке у свою протекцію з тієї причини, що польський король не дотримувався

¹⁰ Про таку ідею, що існувала у Б.Хмельницького та його оточення, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.II. – С.1173; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С.444–447.

¹¹ Дискусії в науці щодо того, ішлося тут про Західний чи Південний Буг, див.: *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С.449–451.

¹² *Шевченко Ф.П.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького: (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана):* Зб. наук. пр. – К., 1995. – С.103–105.

¹³ *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С.329–330, 456, 463.

¹⁴ *Plebański J.K.* Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne. – Warszawa, 1862. – Dok.4. – S.313; *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668: Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały / Opr. S.Ochmann-Staniszevska.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – T.I: (1648–1660). – S.158.

договорів із козаками й продовжував переслідувати православну віру по всій Речі Посполитій, утискаючи її права. Якби ж Олексій Михайлович не взяв українського гетьмана під свою руку, ішлося в наказі, то М.Одоевський повинен був наголосити на небезпеці прийняття Україною османського підданства. У ст.8 таємного наказу говорилося, щоби кордон між Україною і Польщею утверджувати по Бугу¹⁵.

Розглядаючи цю проблематику, важливо з'ясувати перебіг подій, пов'язаний із прибуттям місії Р.Гапоненка до російських таборів – спершу до царя під Риґу, а потім і до великих послів до Вільна. Як згадувалося, українське посольство виїхало з Чигирина, маючи на руках гетьманські інструкції, датовані 26 липня (5 серпня) 1656 р., і листи на ім'я наближених до царя бояр. Про дату їхнього приїзду до Олексія Михайловича згадано в пам'ятній записці від 1 (11) вересня 1656 р. У цьому документі стверджується, що українським послам Романові Гапоненку, осавулові Іванові Васильєву, Василеві Климентьеву та іншим, загалом двадцятьом козакам, під Риґою було видане царське подорожнє жалування¹⁶.

Зі збережених до нашого часу російських джерел також достеменно відомо, що цар непривітно зустрів українське посольство. Наприклад, грек Миколай Марицій писав до Олексія Михайловича про свої розмови у Чигирині з генеральним писарем, який свідчив: «А як посланники наші були у царя (під Риґою – *Я.Ф.*), то [він] їх образив – давав їм руку цілувати в рукавиці»¹⁷. Це приниження українських послів було тим більше відчутним, що польських посланців, які перебували в московському таборі, Олексій Михайлович приймав із гідністю та повагою.

Головною причиною такого прийому українських послів під Риґою було, на нашу думку, кардинальне розходження у зовнішньополітичних пріоритетах Росії та України стосовно укладення договору з Річчю Посполитою й продовження війни зі Швецією. Крім такої загальної тенденції в російській зовнішній політиці, що суперечила інтересам України, упередження в Олексія Михайловича викликав і невисокий статус Р.Гапоненка та його супутників¹⁸.

Про дату відправлення українських послів із-під Риґи до Вільна не маємо, на жаль, таких точних відомостей, як про їхній приїзд до Олексія Михайловича. Однак із великою достовірністю це можна встановити на основі грамот царя,

¹⁵ *Иванов Д.* Восточная Европа во внешней политике России середины XVII в.: Русско-польские переговоры 1656 г.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2000. – С.57–58; *Флоря Б.Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. // *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в.*: [Сб. док.]. – Москва, 2007. – С.137–230.

¹⁶ Российский государственный архив древних актов. – Ф.214. – Оп.3. – Стлб.1636 г. – Л.634. В історіографії про цю дату див.: *Иванов Д.* Восточная Европа во внешней политике России середины XVII в. ... – С.157; *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты... – С.333 (прим.165); *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // *Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження)* / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К., 2003. – С.842; *Його ж.* Віленський договір 1656 року... – С.466.

¹⁷ *Ченцова В.Г.* Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658: Документы. – Москва, 2004. – Док.15. – С.110; *Её же.* Документы фонда «Сношения России с Грецией» (РГАДА) по истории русской и украинской дипломатии и международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 1654–1658 гг. // *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в.* – С.533.

¹⁸ *Заборовский Л.В., Захарьина Н.С.* Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Нежега в 1656 г.: (Предыстория): Документы // *Славяне и их соседи.* – Москва, 1991. – Вып.3: Католицизм и православие в средние века. – С.174–175; *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты... – С.333 (прим.165).

виданих у таборі під Ригою, нотаток зі щоденника К.П.Бжостовського (в яких подаються особисті свідчення М.Одоевського, відсутні у його статейному списку), а також інформації з листів польсько-литовських комісарів з-під Вільна.

13 (23) вересня 1656 р., у той самий день, коли цар видав московським послам під Вільном додаткові накази, до М.Одоевського було відправлено ще й окрему грамоту з виписаними пропозиціями Б.Хмельницького¹⁹. Ці два документи повіз до Вільна з табору під Ригою гонець Кирило Пушчин.

Тут варто спинитися на питанні, чи сам Р.Гапоненко, виїжджаючи з-під Риги до Вільна, отримував від царя якісь документи на переговори? У науці іноді заперечується, що український посол особисто міг повезти до М.Одоевського накази від Олексія Михайловича, які стосувалися б укладення миру. «Це був би факт абсолютно незвичайний для російської дипломатичної практики, що вимагав би спеціального пояснення. Насправді нічого подібного не відбулося», – пише, наприклад, Б.Флоря²⁰. Однак у цьому випадку дослідник залишив без коментаря той важливий момент, що у згаданій грамоті для російських великих послів, де було виписано пункти Б.Хмельницького з інструкції гетьмана Р.Гапоненкові, цар писав також про ще одні додаткові статті, що їх саме Р.Гапоненко, а не К.Пушчин мав доставити голові посольства під Вільном. У тексті цього царського документа читаємо: «А з достальными статьями, что к мирному ж договору надобно, прислати к вам же запорожских посланцов самих». Це джерело ясно говорить, що, крім К.Пушчина, решту статей, «что к мирному ж договору надобно», до російських послів під Вільно мало повезти (але ще не повезло!) також і українське посольство. Більше того, тут важливо звернути увагу на те, що, отримавши на руки наказ від царя, Р.Гапоненко та його товариші діяли строго за інструкцією Б.Хмельницького. У посольському документі для Р.Гапоненка гетьман чітко зазначав, що, перебуваючи під Ригою, вони перед від'їздом до Вільна повинні були взяти від Олексія Михайловича відомість про те, «как ся имеют справовати на съезде»²¹.

Ще один важливий висновок, який впливає з аналізу цієї грамоти Олексія Михайловича від 13 (23) вересня 1656 р., переданої до Вільна через К.Пушчина, стосується відправлення з-під Риги українського посольства на переговори. Ідеться про нижню хронологічну межу, яка дає дослідникам уявлення про цю подію. Річ у тім, що царська грамота, в якій про Р.Гапоненка та його супутників ідеться в майбутньому часі, засвідчує, що 13 (23) вересня вони не від'їхали до Вільна разом із К.Пушциним, а перебували під Ригою.

Натомість твердження про відправлення українських послів з-під Риги саме 13 (23) вересня помилково обстоював у кількох своїх працях Б.Флоря²².

¹⁹ Публікації цього документа див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.II. – С.1238; *Заборовський Л.В., Захарьина Н.С.* Религиозный вопрос в польско-росийских переговорах у дер. Нежежа... – С.168; *Заборовський Л.В.* Католики, православные, униаты. – Док.109. – С.277–278; *Флоря Б.Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С.203–204; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С.468 (прим.89).

²⁰ *Флоря Б.* Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // *Украина и соседние государства в XVII в.: Матер. Междунар. конф. – Санкт-Петербург, 2004.* – С.163.

²¹ ДБХ. – Док.394.

²² *Флоря Б.Н.* Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. – С.163–164; *Его же.* Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). – Москва, 2010. – С.127.

18 (28) вересня як дату прибуття українських послів під Вільно дослідник узяв зі статейного списку М.Одоевського²³. Проте у самому цьому документі, за публікацією того ж Б.Флорі, ідеться про приїзд до М.Одоевського лише К.Пущина, який привіз нові накази царя, а про посольство Р.Гапоненка не згадано зовсім²⁴. Додамо, що з польсько-литовського боку в російському таборі були свідки прибуття К.Пущина від царя пізно ввечері 17 (27) вересня – опшмянський маршалок Владислав Комар із товаришем, які того самого дня виконували доручення комісарів до М.Одоевського. В.Комар також нічого не говорив про те, що разом із цим царським гінцем прибув і Р.Гапоненко²⁵. Отже, твердження історика про відправлення козацького сотника з-під Риги до Вільна разом із К.Пуциним 13 (23) вересня не має достатнього підтвердження в наведених ним першоджерелах. Воно суперечить особистому свідченню М.Одоевського, зафіксованому у щоденнику одного з литовських комісарів – Кипріяна Павла Бжостовського, що українські послы прибули до Вільна 4 жовтня (н.ст.) 1656 р.²⁶

Така прискіплива увага до хронології для нас надто важлива, оскільки вона свідчить, що Р.Гапоненка та його супутників не було у Вільні на час, коли 20 (30) вересня 1656 р. відбувалася десята сесія з'їзду – себто те засідання, де М.Одоевський на основі нових царських наказів, привезених К.Пуциним, пропонував польсько-литовським послам перенести розгляд українського питання на наступні з'їзди²⁷. Це, своєю чергою, засвідчує, що намагаючись розв'язати під Вільном українську проблематику, московські дипломати ставили гетьмана Б.Хмельницького перед доконаним фактом у пункті щодо кордонів, який у жодному разі не відповідав інтересам Війська Запорозького, та не вважали за необхідне допускати його послів до обговорень.

Верхню хронологічну межу, яка показує, коли саме українських послів у таборі царя вже не було, подає нам інша грамота Олексія Михайловича – від 19 (29) вересня 1656 р.²⁸ Того дня він відправляв під Вільно ще одного свого гінця – Івана Пескова, який мав віддати М.Одоевському оригінал інструкції Б.Хмельницького, виданий для українських послів. Своєю чергою, голова російського посольства, згідно з царським наказом, повинен був повернути цей документ Р.Гапоненкові. Отже, І.Песков, як виходить із тексту грамоти, виїжджав уже навздогін козацьким послам.

Таким чином, на основі цих двох грамот Олексія Михайловича можна визначити, що українські послы, приїхавши під Ригу 1 (11) вересня 1656 р., були відпущені до Вільна в період між 13 (23) і 19 (29) вересня, причому ближче до останнього числа. Прибуття їх на з'їзд під Вільно, як уже згадувалося, зафіксоване у щоденнику К.П.Бжостовського під датою 4 жовтня 1656 р. (дорога з-під Риги до Вільна забирала приблизно 5–6 діб).

По прибуттю на місце перемовин Р.Гапоненко та його супутники застали ситуацію, коли польсько-литовські послы очікували нових інструкцій від

²³ Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). – С.159.

²⁴ Флоря Б.Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С.167.

²⁵ Сборник Муханова. – 2-е изд., доп. – Санкт-Петербург, 1866. – С.521.

²⁶ Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.469–470.

²⁷ Там само. – С.465.

²⁸ Флоря Б.Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С.205.

Яна Казимира у справі вибору московського царя королем Речі Посполитої. Одинадцять засідання російських і польсько-литовських послів, що відбулося 4 жовтня, було останнім перед тривалою паузою, яка затяглася майже на два тижні, до наступних зустрічей. Протягом усього цього часу Р.Гапоненко перебував, мабуть, у самому Вільні, однак поки що не знайдено джерел, які б свідчили про його взаємини з керівником московського посольства у цей час.

В історіографії, за незначними винятками²⁹, якимось не дуже наголошується на тому, що в обговореннях на одному із засідань комісії під Вільном українські послы таки брали участь. Ідеться про найближчу, дванадцяту, сесію після 4 жовтня 1656 р. (себто того дня, коли Р.Гапоненко приїхав до Вільна), котра відбулася 16 жовтня. «Козакам дуже не сподобалося, що москва казала їм вийти з [посольської] палати», – читаємо у щоденнику К.П.Бжостовського про події, що відбулися у цей день³⁰. На їх відгомін натрапляємо й у пізніших розмовах Івана Виговського зі згаданим греком Марицієм, який у своєму листі до Олексія Михайловича переказував такі слова генерального писаря: «Ми піддалися московському цареві під його царську високу руку, а як з'їзд був із ляхами під Вільном, то наших козаків до нарад (“в совет” – Я.Ф.) не пускали, а як слова таємні говорили, то наших козаків відсиляли геть»³¹.

Ще одна нотатка К.П.Бжостовського свідчить, що на тринадцятому засіданні 19 жовтня, яке відбулося наступного дня після отримання польсько-литовськими комісарами документів з настановами Яна Казимира і двору стосовно елекції царя, московські послы уже не запросили Р.Гапоненка до переговорів: «Але козаки на москву дуже сердилися, що їх не хотіли допустити (до обговорень на цій сесії – Я.Ф.), зверталися до нас найкращими словами»³².

Лише згодом російський уряд зрозумів, наскільки нерозважливо було вчинено у цьому випадку. Коли 18 (28) грудня 1656 р. Олексій Михайлович видавав наказ для посольства Аврама Лопухіна до Чигирина, то цього посла зобов'язували відповідати на докори Б.Хмельницького, перекинувши справжні факти, котрі відбувалися на Віленській комісії. Отже, згідно з інструкціями, ініціаторами того, що українське посольство вивели з намету, де йшли переговори, були не московські великі послы, а австрійські посередники³³. Як знаємо зі щоденника К.П.Бжостовського, який у цьому випадку є достовірнішим щодо фактології джерелом, аніж статейний список А.Лопухіна, це було неправдою.

М.Одоевський намагався обмежувати Р.Гапоненка у спілкуванні з польсько-литовськими або австрійськими послами. У сприйнятті дипломатів, які були виразниками позиції Речі Посполитої та Австрії, ця ситуація створювала певну інтригу. Достеменною відповіді на питання про те, з яким завданням Р.Гапоненко

²⁹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.183; Иванов Д.И. Восточная Европа во внешней политике России середины XVII в. – С.186–187; Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). – С.159; Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.477.

³⁰ Сборник Муханова. – С.529.

³¹ Ченцова В.Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. – Док.15. – С.109–110; Её же. Документы фонда «Сношения России с Грецией» (РГАДА) по истории русской и украинской дипломатии... – С.533.

³² Сборник Муханова. – С.531.

³³ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1875. – Т.VIII: (1668–1669, 1648–1657). – Док.46. – С.388.

прибув до Вільна, у польсько-литовських послів не було, і австрійці докоряли за це московитам³⁴. Я.К.Красінський убачав вагомі причини для присутності Р.Гапоненка в московському таборі, уважаючи, що російські послы, тримаючи біля себе українське посольство, здійснювали таким чином дипломатичний тиск на польсько-литовських комісарів і в такий спосіб намагалися впливати на ухвалення вигідних остаточних пунктів договору. Наприклад, у листі до польського короля від 17 вересня (н.ст.) 1656 р. з-під Вільна дипломати саме так пояснювали присутність козацького посольства в московському таборі³⁵.

Ситуація, що склалася на жовтень – початок листопада 1656 р. у московсько-шведській війні³⁶, а також поступливість польських комісарів, які після отримання нових інструкцій почали нарешті робити якісь рухи, щоби погодитися на обрання Олексія Михайловича королем Речі Посполитої за життя Яна Казимира, змушували Росію коригувати свої вимоги в московсько-польсько-українських відносинах. Це ж саме відчувається у цей період і з польського боку. У листі Яна Казимира до комісарів від 3 жовтня з-під Ленчиці, в якому король давав остаточні вказівки щодо такого надзвичайно важливого питання, як царська елекція, проблема України також зачіпалася³⁷. Однак про жоден кордон по Бугу тут не могло бути й мови. Польський монарх наполягав на тому, щоб Я.К.Красінський та інші комісари порушували перед царем питання про укладення миру з Україною за московським посередництвом на основі лише зборівських або білоцерківських статей. У наступному листі короля, що дійшов до нас під титулом «*Resolutio categorica z Lenczyce d[ie] 5 Oct[obri]*», територія України ще більше обмежувалася: максимум допускалося відступити Москві українські землі «за Дніпром», себто лише на Лівобережжі³⁸.

На цьому важливому епізоді слід зупинитися докладніше, оскільки перед нами – перші документальні свідчення того факту, що у суспільно-політичній думці Речі Посполитої обговорювалися плани здійснити такі територіальні поступки, які згодом, у 1667 р., будуть реалізовані в Андрусівському договорі. Існування цих ідей у владних колах Корони Польської та Великого князівства Литовського 1656 р., а також факт, що подібні настанови висловлювалися в тогочасних інструкціях для польсько-литовських комісарів, ще раз підтверджують думку істориків про те, що переговори під Вільном заклали той фундамент у відносинах між Московською державою й Річчю Посполитою, на якому пізніше буде зведено формулювання статей Андрусівського перемир'я та «Вічного миру» – за рахунок українських земель³⁹.

³⁴ Флоря Б.Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С.166.

³⁵ Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.470.

³⁶ Облога Риги завершилася для російського війська невдало, 5 (15) жовтня Олексій Михайлович змушений був відступити з-під мурів міста.

³⁷ Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów; Warszawa, 1917. – Dod.III. – S.395–396.

³⁸ Ibid. – S.396–398.

³⁹ Про це, напр., див.: Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). – С.217; Чухліб Т.В. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656–1667) // Богдан Хмельницький та його доба: Матер. Міжнар. наук. конфер., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана, 24–25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С.91.

Восени 1656 р. впливи на короля щодо готовності польсько-литовських політиків поступитися Москві українським Лівобережжям по Дніпру вперше простежуються у середовищі вищого духовництва Речі Посполитої, від якого залежало прийняття політичних рішень у державі. Найранішу відомість про це вдалося віднайти у цидулі до одного з листів із королівського табору, датованого 15 вересня 1656 р. – від коронного підканцлера Анджея Тшебіцького (який був водночас перемишльським біскупом) до номіната на віленське біскупство й комісара на перемовинах Яна Довгяла Завіші. У цьому документі зазначалося, що у крайньому разі Москві краще було б відступити території «на пограниччі [відділені] Березиною від Великого князівства Литовського, а Дніпром – від Корони в Україні», ніж обрати Олексія Михайловича польським королем, грубо порушивши стародавні права шляхти на вільну елекцію і віддавши «схизматикові» католицьку віру й церкви у цілій Литві та Речі Посполитій. «Що ж до козаків, то ми знайдемо спосіб, як їх утихомирить», – писав А.Тшебіцький у цьому листі⁴⁰.

Можна не сумніватися, що коронний підканцлер порушував цю тему не лише в листуванні з віленським біскупом, а й також під час обговорень із примасом Анджеєм Лещинським, який на той час був у дорозі з Ченстохови до королівського табору. Приблизно через тиждень після написання цього листа вони зустрілися (близько 23 вересня 1656 р.⁴¹) і згодом разом брали участь у десятиденних нарадах із королем і сенатом щодо вироблення остаточних декларацій польсько-литовським комісарам під Вільно. Нова ідея поступитися Україною по Дніпру, зафіксована у цьому джерелі від середини вересня 1656 р., набувала такого великого значення в оточенні Яна Казимира, що 5 жовтня сам король відправив комісарам уже остаточні резолюції. Формулював він цю пропозицію, як ми бачили, приблизно тими самими словами, що й підканцлер у своєму вересневому листі.

Отож ці джерела дають змогу дещо скоригувати твердження, котре на сьогодні вважається загальноприйнятим і згідно з яким одним з ініціаторів розподілу України між Росією та Річчю Посполитою по Дніпру під час укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. був Афанасій Ордин-Нащокін⁴². Ми можемо з певністю говорити лише про те, що на якомусь етапі московсько-польських відносин 1656–1667 рр. російські політики погодилися прийняти ті пропозиції, які звучали в польсько-литовській суспільній думці у середині 1650-х рр. і вперше були зафіксовані в документах, вироблених під час роботи Віленської комісії. У 1660-х рр. той самий А.Ордин-Нащокін, наприклад, часто зустрічався

⁴⁰ Biblioteka Czartoryskich (Kraków). – Sygn.386/IV. – Fol.[156] (оригінал); Sygn.149/IV. – Fol.373–374.

⁴¹ Ibid. – Sygn.149/IV. – Fol.391. Див. також: Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.480–481.

⁴² Вайнштейн О.Л. Экономические предпосылки борьбы за Балтийское море и внешняя политика России в середине XVII в. // Учёные записки Ленинградского государственного университета им. А.Жданова: Серия исторических наук. – Ленинград, 1951. – Вып.18. – С.171–172; Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII в.: (Андрусовское перемирие 1667 г.). – Саратов, 1960. – С.86; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воеводств у світлі джерел. – 2-ге вид. – К., 1993. – С.147; Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. // Україна в Центрально-Східній Європі: (3 найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип.3. – С.184; Plokhly S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. – Cambridge, 2006. – P.252.

з колишнім комісаром на переговорах 1656 р. К.П.Бжостовським, який разом з іншими дипломатами Речі Посполитої міг його переконувати відмовитися від намірів Росії окреслити українсько-польську прикордонну лінію по Західному Бугу.

Щоправда, в історії російської дипломатії траплялися подібні прецеденти, які могли бути відомими політикам у Москві у середині XVII ст. Ідеться, наприклад, про ідею царя Михайла Федоровича щодо поділу Речі Посполитої, яка повинна була обговорюватися на московсько-шведському з'їзді під час Тридцятирічної війни. Так, у жовтні 1632 р. в Посольському приказі було вироблено інструкції великим послам Борисові Пушкіну і Григорієві Ґорихвостову на переговори з Ґуставом Адольфом про укладення мирного договору. Згідно з цим наказом, розподіл Речі Посполитої мав відбутися в Литві по Двіні й далі по Дніпру до Києва й аж до Чорного моря⁴³. Проте, чи був зв'язок між цими двома проектами російсько-шведського та російсько-польського примирення, відстань у часі між якими вимірювалася у чверть століття, сьогодні встановити важко. Одне можна з певністю твердити, що при організації великих посольських з'їздів російські дипломати уважно вивчали досвід своїх попередніх переговорів. Тому-то під час Андрусова А.Ордин-Нащокін, який у 1650–1660-х рр. був активно задіяний як до шведської, так і польської політики Росії, міг знати зміст інструкцій про кордони надзвичайного посольства, відправленого у 1632 р. до шведського короля⁴⁴.

Наприкінці жовтня (н.ст.) 1656 р., після того, як російське військо відступило з-під Риги, М.Одоевський уже не мав змоги баритися з укладенням договору через довгі й безрезультатні дискусії про Військо Запорозьке. Твердість позицій московських та польсько-литовських послів, що відчувалася перед самим завершенням переговорів для взаємного примирення, змушувала зняти проблему кордонів України з тексту договору від 23 жовтня (3 листопада) 1656 р.

В історіографії іноді висловлюється думка, що остаточне рішення щодо українського питання М.Одоевський і Я.К.Красінський погодилися перенести на засідання найближчого сейму, коли мала обговорюватися справа елекції царя на королівство. Висновок цей робиться переважно під впливом праці Л.Кубалі, який, публікуючи «Пункти до елекції великого господаря царя [...]», додавав відповідну цидулу до цього джерела литовського комісара на переговорах К.П.Бжостовського⁴⁵. Проте тут важливо відзначити, що московські політики уявляли собі цю справу зовсім інакше. Царська елекція та встановлення прикордонної лінії між Військом Запорозьким і Короною Польською розглядалися Олексієм Михайловичем як дві окремі й незалежні одна від одної проблеми.

⁴³ *Поршнев Б.Ф.* Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства. – Москва, 1976. – С.319; *Velychenko S.* The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers between 1648 and 1657: PhD: University of London, 1980. – P.134.

⁴⁴ У березні 1654 р. А.Ордин-Нащокін очолював, наприклад, російську комісію на «межових з'їздах» зі шведами, де питання спірних прикордонних конфліктів було найголовнішим (див.: *Курсков Ю.В.* Русско-шведские отношения в 40–50-х гг. XVII в.: (Межевые съезды 1642, 1652, 1654 гг.) // Скандинавский сборник. – Таллин, 1958. – Вып. III. – С.162). У другій половині 1650-х рр. вага цього політика в російсько-шведських відносинах зростає ще більше.

⁴⁵ *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Dod. IV. – S.403.

У статтях Віленського договору московський уряд брав на себе зобов'язання перед Яном Казимиром стримувати українських козаків від нападів на Річ Посполиту. Окрім того, можна також стверджувати, що між російськими та польсько-литовськими послами існували ще й усні домовленості про Україну. Ідеться, зокрема, про вимогу польсько-литовських комісарів, яку підтримав М.Одоевський, аби козаки не переходили прикордонної «лінії»⁴⁶.

Із листів польсько-литовських комісарів до Яна Казимира, Павла Сапіги та інших урядовців, датованих першою половиною листопада (н.ст.) 1656 р., ми бачимо, що М.Одоевський брав на себе зобов'язання перед польсько-литовськими послами написати одразу з-під Вільна листа до гетьмана Б.Хмельницького з вимогою, щоби козаки не переходили «за лінію»⁴⁷. І голова московського посольства запевняв польсько-литовських дипломатів, що він саме так і вчинив, передавши відповідний документ через Р.Гапоненка. Проте, хоч у Я.К.Красінського склалося враження, що ця інформація була правдивою, сам М.Одоевський листів у Чигирин з-під Вільна не посилав. Точну відомість про це знаходимо у словах І.Виговського, з якими той у присутності Б.Хмельницького звертався до московського посланця А.Лопухіна на аудієнції у Чигирині 8 (18) січня 1657 р.: «Як царської величності послі пішли з посольства, а наших відпустили до гетьмана, то листа з ними до гетьмана ніякого не прислали і не дали знати гетьманові, на чому царської величності послі домовилися з комісарами»⁴⁸.

Така недалекоглядна позиція російської дипломатії у трактуванні посольства Романа Гапоненка створила великі труднощі для Олексія Михайловича у його подальших взаєминах із Богданом Хмельницьким.

Таким чином, ми бачимо, що українське питання відігравало важливу роль під час підготовки та проведення переговорів у с. Немежі під Вільном. Новини про те, що Олексій Михайлович готується укласти мирний договір з Яном Казимиром, у Чигирині отримали навесні 1656 р., і це викликало велике обурення в українського гетьмана. Таке рішення царя йшло врозріз з інтересами Війська Запорозького, які зводилися до розгортання дальшої війни з Річчю Посполитою та визволення західноукраїнських земель з-під польського панування. Отож улітку й восени 1656 р. у відповідь на контакти російського царя і польського короля Б.Хмельницький пожвавив свої взаємини з Карлом X Густавом і Юрієм II Ракоцієм. У липні 1656 р. було вироблено польсько-литовські й російські документи на переговори і великі послі обох країн вирушили до Вільна. У Чигирині Б.Хмельницький також видав інструкцію своєму посольству, яке очолив козацький сотник Р.Гапоненко.

Проблема українсько-польського кордону на переговорах під Вільном заводи́ла у глухий кут дискусії між посольствами Росії і Речі Посполитої.

⁴⁶ Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.492–493.

⁴⁷ Там само. – С.494 (прим.183), 495 (прим.184).

⁴⁸ Акты ЮЗР. – Т.VIII. – Док.46. – С.393. Інші подібні свідчення у джерелах див.: Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.496.

Умову встановити його по Західному Бугу королівські комісари категорично не приймали. Така ситуація створювала реальну загрозу зриву переговорів. Тому на десятій сесії 20 (30) вересня 1656 р. М.Одоевський, отримавши нові накази від царя, запропонував перенести розгляд українського питання на майбутні з'їзди. Сталося це за відсутності у Вільні українського посольства, яке прибуло з-під Риги на місце перемовин лише 4 жовтня (н.ст.). До вироблення статей Віленського договору, що відбувалося на семи засіданнях між 19 жовтня і 3 листопада 1656 р., царські великі послы не допустили представників Богдана Хмельницького. Рішення російської дипломатії щодо українського питання в 1656 р. слід визнати непослідовними і помилковими. У наступний період російсько-польських переговорів 1658–1667 рр. ці помилки виправити не вдалося.

The article investigates the Ukrainian problem during the negotiations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy at the village of Nemežis near Vilnius. This commission lasted from 22 August to 3 November 1656. Hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi dispatched his envoys to the Vilnius negotiations, issuing instructions to them in Chyhyryn on 5 August N.S. 1656. This diplomatic mission was headed by Captain Roman Haponenko. R.Haponenko, having arrived in Riga on 11 September 1656, was detained at the Muscovite camp for some two or three weeks. He was allowed to proceed to Vilnius at some time between 23 and 29 September, reaching the site of the negotiations only on 4 October. But his presence there at a time when Nikita Odoevsky was taking the first steps to end discussions about the Polish-Ukrainian border (after the tenth session on 30 September) caused considerable misunderstandings in both the Muscovite and the Polish-Lithuanian delegations. R.Haponenko and his associates finally managed to take part in the session of 16 October, but at N.Odoevsky's demand they were obliged to leave. They were not admitted to any subsequent sessions. The main reason for this situation was in the cardinal foreign-policy differences between Ukraine and Muscovy concerning relations with the Polish king.

